

Prof. dr. B. Goudzwaard,
voorzitter van de programcommissie

Niet bij brood alleen

Ik zou willen beginnen met u een vier en half jaar in de geschiedenis terug te gaan, namelijk naar de datum 17 juni 1972. Op die dag werd in Driebergen tussen delegaties van KVP, CHU en ARP besloten een nota voor publikatie vrij te geven. Die nota had als titel: 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij' en als ondertitel: 'een politieke strategie voor de zeventiger jaren'.

Het was onder ons gezegd een geladen nota, een nota met zeggingskracht. Mag ik dat met een enkel citaat illustreren? 'Onze tijd', zo lees ik dan, 'vraagt om een democratisering van de democratie, hoe paradoxaal dat ook moge klinken. Wij staan na de eerste emancipatie, die plaatsvond in de vorige eeuw, voor de

noodzaak van een nieuwe bevrijdingsbeweging. De democratie mag niet om hals worden gebracht door de grote machtsconcentraties, de vrijheren van onze tijd, en evenmin door saboterende en gewelddadig optredende minderheidsgroepen'. Dat is, u zult het met me eens zijn, geen gezapige fauteuiltaal.

Het is een nota, waarin dan ook haaks positie wordt gekozen tegenover wat wordt genoemd de twee bepalende invloeden uit het geestelijk krachtenveld van deze tijd, invloeden die hun stempel drukken op de mentaliteit van de westerse mens. Dat is enerzijds het polarisatiestreven (het doelbewust doorzetten van de eigen klasse-, groeps- of rasbelangen over desnoods de ruggen van anderen heen). En het is anderzijds het diep verankerd vooruitgangsgeloof, het geloof dat in het verlengde van onze economische, technische en wetenschappelijke prestaties als vanzelf het echte geluk binnen ons bereik zal komen. Tegen beide mentaliteiten — polarisatiestreven én vooruitgangsverslaving — tekent de nota protest aan. Maar ze kiest daartegenover ook concreet positie, in politiek maatschappelijke zin.

Charter van saamhorigheid

Maar zo zult u zeggen — de tijd gaat snel. We zijn haast vijf jaar verder; het eind van de zeventiger jaren is al haast weer in zicht. Er zijn weinig problemen afgegaan, maar er zijn wel nieuwe aanzienlijke problemen bijgekomen, zoals het probleem van een voortdurende werkloosheid en een permanent hoog inflatiepeil, en dat nog wel in onderlinge combinatie. In de wereld om ons heen verandert het toneel eveneens in hoog tempo: in Afrika lijkt rond Rhodesië en Zuid-Afrika een ontknoping aanstaande, die een viertal jaren geleden nog nauwelijks te voorspellen was. Maakt dat het vandaag de dag niet wat achterhaald, om nog naar zo'n nota van vier jaar terug te gaan verwijzen?

Ik geloof daar niets van. De nota van de Contactraad, 'Op weg naar een verantwoordelijke maatschappij', zie ik nog steeds — en, naar ik weet, u met mij — als het *charter van onze saamhorigheid*. Maar dat niet alleen. De strekking van die nota vormt als het ware ook de *ruggegraat* van het ontwerp-program dat voor u ligt. Dat ontwerp-program is in feite niets anders dan een concrete uitwerking, een politieke concretisering van wat het betekent, hier en nu op weg naar een verantwoordelijke maatschappij te zijn. Het is één en dezelfde betrokkenheid en geladenheid, die erin doorspeelt.

Of wat dacht u — zouden de oude en nieuwe kwalen van vandaag, en ik sluit daar de werkloosheidsproblematiek en het inflatieprobleem dus zonder meer bij in — zouden die oude en nieuwe kwalen niet mede hun wortel hebben in het feit, dat die verantwoordelijke maatschappij nog steeds onvoldoende reliëf heeft gekregen? Economische problemen, zoals werkloosheid en inflatie, volstrekt scheve mondiale welvaartsverhoudingen — zij staan immers nooit op zichzelf. Zij hebben steeds hun wortel in mentaliteiten, in samenlevingsstructuren. Zij zijn er een teken van, dat wij nog onvoldoende aan echt antwoord-geven, aan een verantwoordelijke maatschappij, zijn toegekomen.

Twee sectoren

Om u dat duidelijk te maken, en u dus tegelijkertijd meer inzicht te geven in de hoofdstrekking van ons program, wil ik een beeld gebruiken en wel dat van een huis met twee woningen onder één kap. Twee woningen zijn het, twee comparti-

menten waaruit onze hedendaagse samenleving is opgebouwd. Aan de éne kant hebben we het compartiment van wat we met elkaar produceren, wat we aan goederen en diensten voortbrengen. In dat compartiment werken we, zwoegen we 8 uur of langer per dag met grotere of kleinere tegenzin. Het is de *aanmaaksector* van onze samenleving.

Aan de andere kant hebben we het compartiment van wat we met elkaar besteden: als gezinnen, en ook via de overheid. Het is, wat je de *opmaaksector* in onze samenleving zou kunnen noemen. We geven onze inkomens er in uit, en brengen er onze vrije tijd in door, al of niet weggezakt in onze stoel.

Wanneer we over die opdeling van ons leven en ons samenleven in de twee compartimenten of sectoren nog wat verder nadenken, constateren we iets merkwaardigs. En wel dit, dat in onze samenleving het geluk, het eigenlijke leven door velen wordt beschouwd als een zaak van die tweede sector. Het is een kwestie van het voldoende kunnen verbruiken, van voldoende kunnen uitgeven, van het hebben van vrije tijd. En dat tegelijkertijd de eerste sector — die sector van het werken, het produceren — vaak alleen maar wordt beschouwd als het compartiment waarin we de middelen moeten aanmaken, om in de tweede sector gelukkig te zijn. Het produktiecompartiment, het arbeidscompartiment — dit heeft in onze samenlevingsstructuur zo te zien alleen maar zin om ons de middelen te verschaffen om in de tweede sector aan het goede te kunnen toekomen. En dat goede bestaat dan kennelijk vooral uit veel bestedingsmogelijkheden.

Maar dat geldt niet alleen voor inkomenstrekkers. Het geldt ook voor de overheid. De overheid wil de samenleving het goede verschaffen, ook in economisch opzicht. Daarom geeft ze veel geld uit, voor sociale zorg, voor onderwijs en wat al niet. Maar daarvoor heeft ze ook middelen nodig en die middelen kunnen alleen komen uit de eerste sector, dus die waarin gewerkt en geproduceerd wordt. U voelt: ook de overheid komt daardoor gemakkelijk onder de klem te staan van het bijgeloof, dat het leven pas de moeite waard wordt wanneer je veel besteden kan, en dat daarom zoveel mogelijk middelen aanwezig moeten zijn. Bij het kunnen uitgeven dáár begint ons aller leven en arbeiden. Produceren lijkt vaak niets anders te zijn en niets meer dan de aanvoercentrale daarvoor; de melkkoe waarvan wij met ons allen trekken.

Zo rijst kortom voor ons oóg een samenleving op, die leeft bij brood alleen. Het is een samenleving die alles zet op de kaart van het zoveel mogelijk kunnen *besteden*, en die daarom vóór alles zoveel mogelijk middelen uit de produktie-sector nodig heeft.

Maar wanneer je bij een koe alleen maar let op een zo hoog mogelijke melkproduktie, moet je je niet verbazen wanneer er alleen maar een tanig en lelijk beest overblijft, waar geen aardigheid meer aan is. En dat geldt natuurlijk ook voor een samenleving als geheel. Wat voor een soort samenleving ontstaat immers in dit spoor van onze particuliere en collectieve uitmelkwoede?

Wel, een samenleving waarin ondernemingen moeilijk iets anders kunnen zijn dan vlakke aanmaak-instituten, instellingen waarin een maximale uitworp van goederen voorop staat. Om ons allen meer bestedingsmogelijkheden te verschaffen is in die sector efficiency niet alleen 'een' maatstaf, maar zelfs de enig-beheersende maatstaf. Zo ontstaat m.a.w. een samenleving, waarin de meest efficiënte produktiemethoden altijd en onder alle omstandigheden gekozen moeten worden. Ook wanneer dat betekent dat de kwaliteit, de zin van de arbeid

daardoor krachtig vermindert. En óók wanneer dat betekent, dat aanzienlijk meer mensen op straat moeten worden gezet. Het gaat immers om de maximale hoeveelheid middelen die we aanmaken; dát is immers de bron van ons geluk? En tegelijkertijd moeten we ons niet verbazen, dat in zo'n samenleving ook de inflatie krachtig oploopt. Want inflatie is het teken, dat we met elkaar meer willen besteden dan we met elkaar willen produceren. En meer kunnen besteden — dat is nu eenmaal waar het in een materialistische samenleving iedereen ten diepste om te doen is.

Géén afgeplatte samenleving

Wanneer het u gaat als mij, dan kan ik voor zo'n soort samenleving in aanbouw maar één passend woord bedenken: het is een afgeplatte samenleving. Het is een samenleving, waarin teveel alles is toegesneden op maximale economische bestedingsmogelijkheden. Juist daardoor verliest de arbeid zo snel haar echt menselijke trekken. En daardoor worden ook inflatie en werkloosheid welhaast onuitroeibare verschijnselen. Daardoor groeit ook een milieuprobleem gemakkelijk boven ons hoofd. En daardoor zijn we ook geneigd, ontwikkelingslanden af te wijzen wanneer ze ook maar in het minst afbreuk zouden kunnen doen aan onze produktie- en arbeidsmogelijkheden.

In zo'n samenleving dreigt bovendien de overheid alleen maar tot een bureaucratisch uitdeelinstituut te onttaarden. Daarom formuleren politieke partijen hun opstelling ook vrijwel uitsluitend in termen van verdeling: verdeling van de bestaande koek, verdeling van welvaart, inkomen en macht. En tenslotte, maar zeker niet in de laatste plaats, dreigt in zo'n samenleving een diepe en wezenlijke contactarmoede.

De oriëntatie van de hele samenleving op het aanmaken en opmaken van dingen is zo sterk geworden, dat de weg van de ene mens naar de andere wordt opgebroken. Ze is opgebroken in de arbeidsplaats. Maar ze breekt ook op in de vrijetijdssector van de samenleving en daarin neemt de eenzaamheid toe. Daar raakt een diep Bijbelse norm als sociale gerechtigheid afgestompt tot het toestoppen van wat geld aan degenen die wat minder hebben. Een afgeplatte samenleving in aanbouw zo noemde ik dat. Waarom? Wel, omdat er zo natuurlijk veel te weinig openingen meer te onderkennen zijn naar dat echt menselijk geluk, dat niet uit brood alleen bestaat. Ik kan het ook anders zeggen: omdat er een tekort is aan antwoord geven, een tekort aan een echt verantwoordelijke maatschappij! Arbeiden, produceren behoort immers in onze ethiek méér te zijn dan middelen-aanmaken. Evenals het leven méér is dan vrijetijds- en geldbesteding. Arbeiden en leven is voor ons allereerst een kwestie van antwoord willen geven, van een creatief kunnen dienen van de naaste en van God.

Zo spreekt ook de nota van de Contactraad erover. Bepaalde centrale normen, zo lees ik daar, zullen in een verantwoordelijke maatschappij steeds meer *gestalte* moeten krijgen, waarbij wij denken aan de menselijke waardigheid, verdraagzaamheid, persoonlijke verantwoordelijkheid en sociale gerechtigheid. En daarbij is echte persoonlijke vrijheid slechts mogelijk in de gebondenheid aan onze opdracht rentmeester over de natuur te zijn. Dat zijn normen, óók en juist voor de produktiesector van de samenleving; ze zullen daarin terwille van ons eigen geluk in een gedeelde verantwoordelijkheid moeten worden nagekomen.

Misschien denkt u bij het aanhoren van dit alles, dat ik wel ver aan het afdwalen ben en nauwelijks toekom aan het concrete politieke program wat nu voor ons

ligt. Maar dan ben ik toch geneigd te zeggen, dat u zich vergist. Van hieruit, vanuit de strijd tegen een antwoordloze samenleving, krijgen vrijwel alle concrete voorstellen in dit program hun zin en inhoud.

Verantwoordelijke samenleving

In de eerste plaats blijkt dat wel uit wat u in het eerste deel van het program aantreft, onder het thema: 'mensen leven samen', en 'samen verantwoordelijk'. We hebben als programcommissie juist dat aspect in het beleid voorop willen stellen. En dan bovendien nog in die zin, dat we bij het spreken over de verschillende zorgbehoevende groepen in onze samenleving bewust niet het hoofddaccent hebben willen leggen op wat we aan hen kunnen uitdelen, maar wat we voor hen kunnen doen in typisch-menselijk opzicht.

Zo is artikel 5 erin gekomen, dat gaat over de noodzaak van het vastleggen van rechten van patiënten in verpleeginrichtingen en ziekenhuizen. Zo wordt in artikel 9 ook uitdrukkelijk gezegd, dat de bejaarden zo lang mogelijk zelfstandig moeten kunnen blijven wonen. Geen wereldschokkend beleid, zult u zeggen. Maar het is wel kenmerkend voor het accent, dat we als CDA willen leggen op een vermaterialiserende samenleving, die zo veel in geld en zo weinig aan kleine mensen denkt.

Maar er is meer dan dat alleen. Want wanneer het beeld van twee woningen onder één kap, van de twee compartimenten van onze samenleving inderdaad opgaat, en dáár ook de oorsprong ligt van veel van onze maatschappelijke kwalen, dan heeft dat ook directe consequenties voor de produktiesector van onze samenleving. Ten opzichte van die sector zal dan de politiek vooral in het teken moeten staan van het helpen weggalven van de loden last, dat het bij het arbeiden en produceren altijd en alleen om het zovéél mogelijk te doen moet zijn. Dan zal het erom moeten gaan wegen te banen, waardoor mensen in bedrijven in een gezamenlijke verantwoordelijkheid beter kunnen toekomen aan echt antwoord geven, in de zin van zowel een terugverovering van voldoende zinvolle en menswaardige arbeid, als van het zelfstandig kunnen toekomen als goede rentmeesters aan een eigen zorg voor de natuur, als aan een rechtvaardige dienstverlening aan de samenleving als geheel, zowel binnen als buiten onze grenzen.

Het zal u duidelijk zijn, dat zoiets niet vanzelf gaat. Met name kan dat niet zonder concrete economische offers, want wanneer we dat opengaan van de produktiesector naar oude en nieuwe verantwoordelijkheden echt willen, met inbegrip van de zorg voor voldoende zinvolle werkgelegenheid, dan zullen we zélf daar economisch ruimte voor moeten scheppen. In de opmaaksector van de samenleving zullen we dan een veer — en zelfs méér dan een veer — moeten laten om in de aanmaaksector openingen te krijgen naar een echt verantwoordelijke maatschappij.

Vandaar dan ook, dat in de tekst van het program zo'n sterk accent is gelegd op de noodzaak van matiging, op terughoudendheid in onze economische aanspraken. Vandaar dat in de eerste plaats het program concreet accent legt op matiging. Die matiging in de bestedingssector zal allereerst moeten gelden voor de particuliere inkomens. Natuurlijk niet alleen voor de lonen; vandaar het noodzakelijke artikel 105, dat de totstandkoming nodig acht van een raad voor het inkomensbeleid. En zeker niet ten koste van de *zwakste groepen* in de samenleving; vandaar dat in de toelichting op de sociale zekerheidsparagraaf met grote

stelligheid naar voren is gebracht, dat bij alle matigings- en bezuinigingsvoorstellen in die sector de solidariteit met de laagst betaalden in alle opzichten behouden moet blijven. Dat is als het ware de randvoorwaarde, van waaruit alle bezuinigingsvoorstellen in het program gelezen moeten worden.

Maar die matiging als geheel zal er wel moeten komen. En ze geldt ook voor de overheid, die zo gemakkelijk het leeuwendeel van alle bestedingen opslokt. Ze zal met haar uitgavenexpansie hoe dan ook vaart moeten innemen. Vandaar de richtlijn in het program, dat de groei van de collectieve sector in het nationale inkomen binnen vier jaar tenminste moet zijn afgeremd tot een stijging van 0,7%. Waarom? Omdat het zo prettig is inkomens af te remmen en in overheidsuitgaven te snijden? Die wellust laten we graag aan anderen over. Nee, omdat we alleen zó weer meer mogelijkheden in handen kunnen krijgen om de samenleving toe te brengen naar een meer verantwoordelijke maatschappij.

Ik wil graag proberen, dat nu zeer in het kort wat concreter voor u te maken aan de hand van drie onderdelen van het program: het werkgelegenheidsbeleid; het beleid t.a.v. Europa en het beleid t.a.v. de medezeggenschap.

Werkgelegenheidsbeleid

Het ligt inderdaad voor de hand, juist met het werkgelegenheidsbeleid te beginnen. Een concreet, moeilijk en weerbarstig vraagstuk. Maar ook onoplosbaar?

In de eerste plaats, zo stelt het program, hangt dat af van onze eigen wil tot matiging. Wanneer de inkomensstijging in de komende jaren reëel uitblijft of tot maximaal 1% beperkt blijft en daarnaast de overheid haar druk op de samenleving aanzienlijk weet in te binden, dan ontstaat daardoor als vanzelf meer ruimte voor herstel van investeringen, en daarmee ook voor de werkgelegenheid op langere termijn. Dat zijn inderdaad offers die we voor de toekomst moeten brengen. Maar er is meer. Het zou van groot belang zijn voor de werkgelegenheidsgroei, wanneer stukken koopkracht, die nu alleen maar in de opmaaksector terecht komen, worden teruggeluid naar de arbeidssector in onze samenleving om daar in fondsen, onder directe inspraak van degenen die deze gelden hebben afgestaan, worden ingezet voor werkgelegenheidsbehoud en voor verbetering en humanisering van de kwaliteit van de arbeid. U vindt deze gedachte in artikel 101 van het program, waarin van een directe overheidsstimulering van zulke fondsen wordt gesproken. Daarvoor is in onze financiële verantwoording ook voor een bedrag van 150 miljoen gulden plaats ingeruimd; een soort aanmoedigings-subsidie dus om het in bedrijven mogelijk te maken arbeidsplaatsen te behouden en de zin van het werk te verrijken.

(Het zou tussen twee haakjes helemaal niet zo gek zijn, wanneer óók de bestaande voorstellen inzake de vermogensaanwasdeling in de richting van zo'n werkgelegenheid verschaffende gedecentraliseerde fondsvorming zouden worden omgebogen; liever althans dan dat zulke middelen passief blijven liggen in afwachting van hun latere omzetting in meer consumptiemogelijkheden. Wat dat betreft lijken we nog weinig te hebben geleerd.)

In de derde plaats past het geheel in een CDA-werkgelegenheidsprogram, dat de formule van de gedecentraliseerde verantwoordelijkheid ook wordt toegepast waar eigen initiatieven — met inbegrip van initiatieven van werklozen — kunnen worden gesignaleerd en aangemoedigd. Zo wordt enigszins vagelijk in artikel 33

tot 35 van het program gesproken van aan te moedigen kleinschalige produktievormen. Gedacht kan worden aan de oprichting van bijvoorbeeld produktie-coöperaties, die met de nodige deskundige begeleiding en met het fourneren van een deel van het benodigde startkapitaal best eens een nieuwe en bevredigende vorm van werkgelegenheid zouden kunnen openen.

Tenslotte vindt u in de werkgelegenheidsparagrafen van het program ook de maatregelen tot een betere verdeling van de bestaande werkgelegenheidsmogelijkheden, waarbij o.a. vroegere pensionering en het begunstigen van tweelingbanen worden genoemd.

Al met al is het hoofdthema van het program op een duidelijke wijze ook naar het werkgelegenheidsbeleid uitgewerkt.

Beleid t.a.v. Europa

Nu iets over Europa. Wat dat betreft is er een duidelijke kritiek op dit ontwerp-program geweest. Is het niet te weinig Europees geformuleerd en te sterk nationaal? Ik kan me die kritiek tot op zekere hoogte wel indenken. Het is ontegenzegglijk juist, dat veel problemen, zoals ook het werkgelegenheids- en inflatievraagstuk, van meet af aan voor hun oplossing een bredere dimensie vergen dan alleen de nationale dimensie. Ik voeg daaraan in overtuiging toe dat ook los daarvan de groei van een nieuw Europa meer en betere kansen hebben moet. Maar mag ik daaraan dan wel verbinden, dat ook hierin weer een eigen CDA-stijl voor het voetlicht zal moeten treden?

Het mag ons in Europa niet gaan om een economische gemeenschap, die er alleen voor zorg draagt dat we met elkaar nog een iets grotere bestedingsmogelijkheid zullen kunnen opbouwen dan zonder elkaar mogelijk is. Het zal moeten gaan om een Europese Unie (zie art. 167-169), die open is naar de zorg voor de verre naaste in de wereld, die een eigen zelfstandige taak kent voor het behoud van het levensmilieu, en die vorm krijgt in het kader van gedecentraliseerde nationale en persoonlijke verantwoordelijkheden en rechten. Het thema van de verantwoordelijke maatschappij is zeker ook waard juist op het Europese vlak in alle kleuren te worden uitgedragen, als tegenwicht tegen alle vormen van afgeplat twee-sectoren denken, dat daar nog zo vaak en zelfs tot in het EEG-verdrag te vinden is.

Beleid t.a.v. de medezeggenschap

Als laatste praktische uitwerking zou ik graag iets kwijt willen over de kwestie van de mede-verantwoordelijkheid van werknemers in het bedrijfsleven — de kwestie.

Daarop heeft ook het bekende artikel 27 met zijn $\frac{1}{3}-\frac{1}{3}-\frac{1}{3}$ constructie betrekking. Is dat, zo zou ik mij met u hardop willen afvragen, misschien een liberaal artikel? Het lijkt mij zo van niet. Dit artikel, dat de inspraak van werknemers wil bevorderen, zal vele liberalen zonder meer te ver gaan. Is het dan misschien een socialistisch artikel? Degenen die dat denken mag ik erop wijzen dat in het moderne socialisme elk meedelen van de arbeider in gezamenlijk te dragen bedrijfsverantwoordelijkheden — met een accent dus op gezamenlijk — met een grote boog ontlopen wordt. Denkt u maar aan de hele affaire rond de vervanging van ondernemingsraden door personeelsraden. Een duidelijk streven zat daar achter om de arbeiders te halen uit een situatie van directe medeverantwoor-

delijkheid met de ondernemer, en hen vrij te stellen om alleen externe controle op de ondernemingsleiding te kunnen uitoefenen.

Wat zit er dan wel achter? Ik ben geneigd te zeggen: daarachter zit de kern van de inbreng, die de christelijk-sociale beweging in Nederland van katholieken en protestanten samen in deze eeuw tot nu toe gehad heeft. De christelijk-sociale beweging heeft immers tot op heden stelselmatig geweigerd genoeg te nemen met een produktiesector in de samenleving die alleen maar ondernemingen in de vorm van kille werkplaatsen van produktie-factoren kent, en die als onderneming daardoor ófwel een restloos voorwerp kan zijn van particuliere eigendom, ófwel een voorwerp van onbeperkte staatsbemoeienis. Ondernemingen behoren geen pure goederen-uitwerpinstituten te zijn; ze horen allereerst samenwerkingsverbanden te zijn van gezamenlijk verantwoordelijke mensen.

Dat veronderstelt ook regelingen, die aan die gezamenlijke verantwoordelijkheid uitdrukking geven. En juist dat bedoelt en bewerkt de $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{3}$ - $\frac{1}{3}$ constructie voor raden van commissarissen. Die formule houdt in, dat de door de werknemers gekozen of aangewezen commissarissen het niet alleen kunnen klaren. Ze hebben maar $\frac{1}{3}$ van de stemmen. Ze hebben dus de medewerking van anderen in de RVC nodig. Maar hetzelfde geldt ook voor de door de aandeelhouders aangewezen $\frac{1}{3}$ leden. Ook die moeten andere leden van de raad van commissarissen kunnen overtuigen om van de overwinning van hun standpunt verzekerd te zijn. En dat alles wordt nog eens extra onderstreept door de noodzaak, dat de door het personeel gekozen commissarissen én de door de aandeelhouders gekozen commissarissen nota bene tesamen het andere $\frac{1}{3}$ deel van de raad moeten aanwijzen!

Geloof u dus niet die stemmen, die zeggen dat dit alleen maar polarisatie kan oproepen. Hier wordt juist een platform geboden om polarisatie te kunnen bestrijden. Want de strijd om de centen verdeelt en zal blijven verdelen. Maar gezamenlijk gedragen verantwoordelijkheden kunnen mensen naar elkaar toe-brengen. Mensen moeten ook kunnen groeien in verantwoordelijkheden. En welhaast niets is zo noodzakelijk in onze kleurverliezende materialistische samenleving als dat.

Zonder verbreding van de platformen van verantwoordelijkheid zal de weg naar een verantwoordelijke samenleving, die niet bij brood alleen leeft, waarschijnlijk voorgoed onbegaanbaar blijven.

Karakterkeuze

Het waren maar drie korte uitwerkingen, rond werkgelegenheidsbeleid, Europa en het vraagstuk van de zeggenschap in ondernemingen. Maar misschien hebben we toch iets verduidelijkt van wat de programmamakers — en ik denk hierbij in oprechte dank aan mijn mede-commissieleden, aan hun inzet en hun groot gevoel voor coöperativiteit en sportiviteit — voor ogen heeft gestaan. We hebben vrijheidsgraden willen veroveren, ook in economisch opzicht, om juist dat mogelijk te maken waaraan onze samenleving zo'n gebrek heeft: mogelijkheden voor het dragen van gezamenlijke verantwoordelijkheden. Haal dat eruit — en met name het element van matiging in de bestedingssector van onze samenleving — en er blijft een braaf, maar nietszeggend verburgerlijkt program over, waar het elan van de nota 'Op weg naar een verantwoordelijke samenleving' echter geheel uit verdwenen is.

Niet bij brood alleen — zo heet ons program. Ik moet u bekennen te hebben

geaarzeld bij het voorstellen van juist dit thema. Niet omdat ik bang zou zijn voor de impopulariteit, die dit thema in zich bergt, omdat het hard ingaat tegen de tendens om zoveel mogelijk materiële voorzieningen aan iedereen te blijven beloven. Die impopulariteit is juist brood-nodig. Maar wel heb ik geaarzeld, omdat die uitdrukking — niet bij brood alleen — tenslotte aan de Bijbel zelf is ontleend (Deuteronomium 8: 3) en daar ook in één adem wordt verbonden aan plicht tot antwoord geven aan God en onze naaste.

Zijn wij dan toch niet weer opnieuw bezig te monopoliseren, de Bijbel voor ons in te huren, en ons zelf als het kanaal voor de totstandbrenging van het reveil in onze materialistische gezindheid aan te prijzen?

Het gevaar is er. Daarom wil ik tot slot uitdrukkelijk zeggen hoe juist deze zinspreuk bedoeld is. Ze is niet bedoeld om ons zelf reveillistisch omhoog te steken. Het is eerder andersom: ze geeft aan, waaronder we willen doorgaan. Een CDA dat dit thema kiest, zegt daarmee: hierop wil ik door mijn eigen kiezers en door anderen worden aangesproken. Aan die hoofdlijn moet men ons beoordelen en willen wij in onze scheefgegroeide samenleving ook worden beoordeeld. Het is dan ook een karakterkeuze, om ons juist met dit thema aan het Nederlandse volk te willen presenteren.